
УДК 811.161.2,06,373

Лариса Кислюк (м. Київ)

СУЧАСНА СЛОВТВІРНА НОРМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: МОВНА ПРАКТИКА ТА КОДИФІКАЦІЯ

Проаналізовано тенденції змін у словотвірній нормі сучасної української мови як наслідок взаємодії узусу й системи. Виявлено різноспрямовані процеси у сучасній словотвірній нормі, які ведуть до структурних змін у системі мови. Запропоновано критерії норми для кодифікації нової лексики.

Ключові слова: *тенденція, система, узус, ідіолект, словотвірна норма, словотвірна модель.*

Функціонування української мови в статусі державної, сучасна строката мовна практика, жваві дискусії довкола мовного питання, зокрема довкола завдань і перспектив розвитку української мови з особливою гостротою ставлять проблему критеріїв її внормування та кодифікації у нових академічних граматиках, словниках і редакції правопису. У контексті назрілої потреби перейти від опису окремих нових одиниць до систематизації мовних явищ ця стаття є спробою відповіді на запитання: як сьогодні співіснують і взаємодіють узус як живомовна колективна практика і літературна мова, які процеси відбуваються в системі й структурі українського словотвору як одного з провідних ресурсів української номінації, у словотвірній нормі української мови.

Норма — явище складне й багатоаспектне. Сьогодні для української мови особливо важливою є роль норми як об'єднавчого чинника нації в часі та просторі навколо найкращих зразків мови. Відповідність норми системі мови дослідники вважають її релевантною ознакою. Норма — це реалізована можливість системи, певної моделі; стійкий стан (рівновага) системи на певному синхронному зрізі [16: 175].

© Л.П. КИСЛЮК, 2012

На подвійну природу норми, як явища системного й суспільного, вказує С.Я. Єрмоленко у визначенні норми „як сукупності мовних засобів, що відповідають системі мови” й як „зразка суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства” [6: 438-440]. Такої ж думки дотримувався М.М. Пилинський [24: 94]. Таким чином, норма є тією ланкою, яка пов’язує систему і її реалізацію — узус [39: 18]. Розрізняють кодифіковану й узуальну норми сучасні російські дослідники [19; 36]. З функціонального підходу до мови („гнучка стабільність”), обстоюваного представниками Празького лінгвістичного гуртка [20: 208], виросла ідея множинності норм, які характеризують різні форми існування розвинених національних мов.

Питання мовної норми перебуває у колі постійної уваги українських мовознавців, що підтверджують останні публікації Л.В. Струганець, Є.А. Карпіловської, Г.М. Сюти, С.П. Бирик у розділі „Мовна норма: стале і змінне” нещодавно оприлюдненого 74 випуску збірника „Культура слова” [30: 34-43; 11: 43-51; 31: 51-59; 1: 59-65]. Для дослідження новотворів важливе розуміння норми саме як системи переваг. Для словотворення і словозміни системність норми виявляється дуже виразно, оскільки тут наявні зразки — моделі словотворення та формотворення.

У контексті розуміння норми як ланки, яка пов’язує систему і її реалізацію в узусі, або загальнонародній мовній практиці, та ідіолекті, або індивідуальній мовній практиці, а також розрізнення кодифікованої й узуальної норми, вважаємо доцільним застосування опозиції, запропонованої І.І. Коваликом для термінів „словотвірний” як такий, що стосується системи мови, та „словотворчий” на означення того, що бере активну участь у процесі словотворення” [14: 358], тобто, словотвірна норма — мовна, системна, прескриптивна, а словотворча норма як її живлення й підтримка — мовленнєва, практична, дескриптивна.

Словотвірна норма закріплює передбачені словотвірною системою вибір, послідовність, особливості сполучення елементів похідних слів та їхнє узагальнене словотвірне значення, відповідність структури похідних наявним словотвірним моделям. Словотвірна модель — це загальна формула однотипних утворень, аналог їхньої словотвірної структури [17: 35; 11: 7]. Словотвірна модель є динамічною (функціональною), оскільки вона „унаявнює процеси виведення одних мовних об’єктів з інших” [7: 32], тут — творення похідного слова, для чого треба дати початковий, вихідний стан (твірна основа) + правила переходу → наступний, похідний стан (похідне слово). Правила переходу — це продуктивний регулярний зразок словотворення, своєрідний фільтр, який і виконує функцію словотвірної норми.

Системно-структурний підхід до вивчення стабільності та динаміки норми встановлює активність і продуктивність наявних системних моделей у практиці, а також дає змогу змоделювати зміни в їхній будові та функціонуванні. Аналіз мовного матеріалу здійснюємо далі в обох напрямках: система-узус-ідіолект, а також: ідіолект-узус-система.

Серед ознак нормативності М.М. Пилинський визначав три основні: системність, зразковість, поширеність, наголошуючи, що „в умовній ієрархії критеріїв нормативності перше місце належить критерію відповідності системі в широкому розумінні” [24: 172]. Для визначення нормативності новотвору важливими є системна та комунікативна підтримка такої одиниці. Українські дослідники впровадили й успішно застосовують для визначення стабілізації інновації поняття функціонального потенціалу як сумарного показника парадигматичних (ієрархічних, гіперо-гіпонімічних), епідигматичних (дериваційних та асоціативних) і синтагматичних (позиційних і комбінаторних) відношень інновації в системі мови й у тексті, її номінаційної та комунікативної активності [9: 6; 32: 35]. Для визнання явища нормативним обов'язковим є дотримання вимог системи мови, якщо певне мовне явище поширене та визнане суспільством, тобто узусом.

Основною дослідницькою базою пропонованого дослідження стали матеріали комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій (КФІ) у сучасній українській мові, створеного співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, за текстами українськомовних друкованих, електронних та Інтернет-видань переважно 2004–2010 рр. обсягом близько 20 тис. одиниць із контекстом і паспортизацією. До його складу входять номінації, не зафіксовані у словниках радянської доби (виданих до 1991 р.).

Дослідження сучасної словотвірної норми вимагає порівняння її зі станом, кодифікованим авторитетними академічними словниками, виданими до 1991 р., академічними граматиками, передусім колективною монографією «Словотвір сучасної української літературної мови» 1979 р., і чинною редакцією українського правопису. На сучасному зрізі можна простежити співвідношення й динаміку норми кодифікованої сучасними лексикографічними виданнями та узуальної, яку сьогодні подають засоби масової інформації. Отже, динаміка словотвірної норми стосується змін (від 1991 р.) у самому реєстрі словотворчих елементів: основ і формантів (поява чи актуалізація одних і пасивізація інших), змін в особливостях сполучення елементів похідних; видозміни чи появи нових словотвірних значень, словотвірних моделей або ж словотвірних типів.

Тенденції динаміки сучасної словотвірної норми визначаємо, залучивши лексикографічну спадщину „українського Розстріляного відродження”. Для порівняння кодифікованих норм різних часових зрізів використано передусім академічні лексикографічні видання, умовно поділені на три часові відтинки:

1) репресовані видання 1920–30-х рр.: „Російсько-український словник” Української академії наук за редакцією академіків А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі – РУС-32), Г. Голоскевич „Правописний словник” (далі – ПСГ);

2) академічні словники радянського періоду 1970–80-х років: „Словник української мови” в 11 тт. (СУМ); „Русско-украинский сло-

варь”, у 3 тт. (РУС-88); „Російсько-український словник наукової термінології” у 3 тт. (РУСНТ) та

3) сучасні орфографічні, тлумачні, неологічні словники 2000-10-х років: „Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики” (ВЗОС СУЛ), „Великий тлумачний словник сучасної української мови” (ВТС СУМ), „Лексико-словотвірні інновації” (ЛСІ), „Нове в українській лексиці” (НУЛ), „Сучасний словник іншомовних слів” (ССІС).

Зіставлення матеріалу виявляє як стабільні (ядерні), так і динамічні ділянки словотвірної норми. Динаміку словотвірної норми задає явище конкурування одиниць у сучасній мовній практиці, в основі якого лежить паралельне називання одного об'єкта. Однак наслідки конкурування можуть бути різними:

- системна підтримка одного з конкурентів-новотворів;
- співіснування або блокування одного з варіантів словотвірною (системною) та словотворчою (узуальною) нормами;
- семантична та стильова диференціація (розмежування) та спеціалізація словотвірних варіантів і перехід їх у розряд словотвірних синонімів.

Словотвірні варіанти-дублети на зразок *каменистий* — *каменястий* повністю тотожні у значенні, утворені за моделлю „спільна твірна основа + варіантні суфікси” (хоча ця модель може дати й пароніми: *музичний* — *музикальний*) — явище тимчасове. Здебільшого вони переходять у розряд словотвірних синонімів — які мають додаткові компоненти у значенні: *фільммейкер*: *фільмовиробник* (обидва — про особу, яка продюсує або керує виробництвом фільмів): *фільмувальник* (особа, яка фільмує на камеру): *фільмороб* (виробник неякісних фільмів, як віршороб); а то й паронімів: *банкір* (власник банку): *банківець* (працівник банку): *банківник* (той, хто банкує під час гри в карти).

Для опису змін у словотвірній нормі використовуємо поняття „тенденція”, запропоноване німецьким лінгвістом К. Гутшмідтом й успішно апробоване дериватологами-славістами [40: 19]. Українські мовознавці вважають термін „тенденція” поняттям, яке відбиває динаміку мови в певний відрізок часу та в певних умовах її функціонування, зручним для опису різноспрямованих процесів розвитку однієї мови, встановлення відповідності нової лексики чинним мовним нормам, зокрема, для встановлення нормативності співіснування в мові варіантних номінацій [9: 3–4; 12: 6–7]. Серед тенденцій, які характеризують зміни у словотвірній нормі, найвиразнішою є тенденція націоналізації (автохтонізації), яка маніфестує специфічні риси національних мов. Націоналізація в українському словотворенні виявляється в свідомому віддаленні, відмежуванні від словотвірних варіантів чи словотвірних синонімів, спільних або запозичених з російської мови та у зміцненні національних варіантів. Виразними є також протилежно спрямована тенденція інтернаціоналізації, та взаємодія тенденцій варіативності та мовної економії.

Новотвори, що виникають внаслідок змін у сучасній словотвірній нормі, спираються на активні словотвірні моделі, зокрема: блокування іменників назв особи на **-чик/-щик** на користь **-ник/-івець** (*креативник* ≠ *креативищик*); обмеження віддієслівних іменників на **-к(а)** з процесуальною семантикою за рахунок розширення функціонування моделі на **-ни(я)** (*паркування* ≠ *парковка*), заміна активних дієприкметників віддієслівними іменниками та прикметниками (*блокувальник*, *блокувальний* ≠ *блокуючий*), блокування прикметників на **-ональний, -ічний** на користь моделей на **-ний** (*емоційний* ≠ *емоціональний*, окрім груп паронімів: *професіональний* — *професійний*); усунення прикметникових моделей на **-очний, -ечний** на користь **-овий** (*виставковий* ≠ *виставочний*); витіснення дієслівних інтерфіксів **-ир-/-ір-** (*продюсувати* ≠ *продюсирувати*); конкурування та заміна калькованих префіксів на питомі моделі: **обез-** на **зне-** (*знеболити* ≠ *обезболити*), у відносних прикметниках — функціональне розширення дії моделі з суфіксом **-ов(ий)** (*бізнесовий* і *бізнесний*, *інтернетовий* та *інтернетний*); конкурування складних прикметників на **-подібний, -видний** і співвідносних на **-уватий/-юватий, -астий/-ястий** (*голкоподібний*, *голковидний* — *голкуватий*, *голчастий*); активізація відносних прикметників на **-овий** (*дайджестовий*, *спонсоровий*), іменників (часто гібридних, утворених за аналогією) на **-ізація** (*бананізація*, *доларизація*, *мінізація*), фемінітивів (*дизайнерка*, *лідерка*) та інші.

Простежимо на прикладі деяких словотвірних категорій, як взаємодіють системна (прескриптивна) словотвірна і загальномовна, узувальна (дескриптивна) словотворча норма на сучасному етапі функціонування української мови та наслідки їхньої взаємодії як тенденція поповнення словотвірної підсистеми мови, наприклад, явище зростання активності нормативної моделі у фемінітивах, блокування й диференціації вживання — в активних дієприкметниках, формування нових моделей у композитах тощо. Словотвірну категорію розглядаємо як „сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення” [13: 571], тобто як об’єднання словотвірних типів (похідних слів, мотивованих твірними певної частини мови за допомогою того самого форманта з тим самим значенням) із різними словотворчими формантами.

Прикметникові суфікси **-н-, -ов-** дослідники називають найабстрактнішими, власне структурними прикметниковими суфіксами [27: 122]. Їх вважають нейтральними, оскільки вони беруть участь у творенні як якісних, так і відносних прикметників. На розмежування їх вживання впливають морфологічні умови сполучуваності. Однак, є достатньо паралельних утворень від спільних твірних основ.

Матеріал КФІ підтверджує, що від новозапозичених англіцизмів на **-инг/-інг** утворюються послідовно відносні прикметники на **-овий**, що виявляє прагнення уникнути не властивого звуковій структурі слова збігу приголосних. Це видно на прикладах із ВЗОС СУЛ: (*анти*)-

демпінговий (с. 19), *процесинговий* (с. 575), *рейтинговий* (с. 590), *рекординговий*, *рестайлінговий*, *фітинговий* (с. 742), *холдинговий* (с. 759). Послідовно утворюються відносні прикметники на **-овий** від односкладових іншомовних основ: *артовий*, *брендовий*, *грантовий*, *джиповий*, *драйвовий*, *кліповий*, *сингловий*, *трендовий* у ЗМІ, але лише частину з них зафіксовано у ВЗОС СУЛ: *блюзовий* (с. 53), *люксовий* (с. 331), *сленговий* (с. 648), *хітовий* (с. 756). Фонологічні умови фіналі твірної іменникової основи повністю не обмежують творення прикметників на **-ний** (пор. новотвори *дефолтний*, *котеджний* та подані ВЗОС СУЛ: *протестний* (с. 572), *резонансний* (с. 589), *ресурсний* (с. 593)).

Паралельне вживання цих афіксів у межах одного різновиду прикметників є „характерним виявом дериваційної синонімії в системі прикметникового словотвору і свідченням власне структурної ролі відповідних формантів у складі похідних" [27: 154], що можна спостерігати серед нової похідної лексики (першим із новотворів подано частіше вживаний в аналізованому матеріалі): *бізнесовий* : *бізнесний* (рідко), *дайджестовий* : *дайджестний*, *збройний* : *збройовий*, *інтернетний* : *інтернетовий*, *новинний*, *новинарний* : *новинневий*, *підклимовий* : *підклимний*, *спонсорний* : *спонсоровий*. Деякі приклади демонструють орієнтованість на різні правописні зразки, територіальні смакові реєстри. Скажімо, часопис „Критика”, орієнтований на правопис 1928 р. і «Правописний словник» Г. Голоскевича, укладений за його настановами, подає *інтернетовий*, тоді як інші видання — *інтернетний*, львівське видання „Пост Поступ” подає *колійовий*, тоді як офіційні видання Укрзалізниці — *колійний*. Дуже швидко відбувається розшарування нюансів значень, наприклад, у мовній практиці *мережний* вживають стосовно мережі мобільного зв'язку, а *мережевий* — стосовно глобальної комп'ютерної мережі, які дозволяють розводити конкуренти-неосемантизми як синоніми [27: 141–142] Укладачі ж сучасних термінологічних словників з обчислювальної техніки пропонують як термін лише *мережний*. Таким чином, в узусі відбувається розходження значень, що призводить до появи синонімів.

Керуючись критерієм стилістичної доцільності (регулярної вживаності та відтворюваності, тобто реальної мовної практики), сучасна словотвірна норма блокує прикметники, утворені за російською словотвірною моделлю *виставочний*, *заявочний*, *оціночний*, *пересадовий*. Нормативними є моделі з суфіксом **-ов(ий)**: *безпересадовий*, *виставковий*, *заявковий*, *оцінковий/оцінний*.

Втрачено словотвірні способи розрізнення дії та наслідку в новотворах. Матеріали сучасних ЗМІ надають лише форми на **-ння** без їхнього розрізнення. Серед новотворів це, передусім іменники від іншомовних дієслів: *аверсування*, *відтермінування* (і *відтермінування*), *конверсування*; *глобалізування*, *зомбування*, *клонування*, *продюсування*, *римейкування*, *спікерування*, *хеджування* та інші. Новим є те, що багато іменників зі значенням абстрактної дії творяться не від дієслова, а безпосередньо від іменника, за аналогією, передусім від

іншомовних іменників: *брендування, джипування, кавування, міністрування, спікерування.*

Втрачено й спосіб розрізнення процесу і наслідку через протиставлення віддієслівних іменників на **-ування, -овання**, проведений в українському правописі 1928 р., ПСГ, РУС-32. Серед нових номінацій знайдено єдиний приклад: *парковання (Пропозиція платити за паркування через мобільний не сприймається... З водіїв чесно візьмуть за паркування* (СТБ: Вікна-Новини, 07.11.06; ЛСІ 2007: 87). Але телеканал СТБ орієнтований на правописні й орфоепічні норми Правопису 1928 р., тож тут маємо, швидше, політичне й світоглядне позиціонування, аніж послідовне дотримання системних вимог.

Послідовне творення нейтрально-стилістичних фемінних назв існує в багатьох слов'янських мовах. В українській мові таке творення відбувається за потреби. У ПСГ знаходимо назви осіб чоловічої й утворені від них назви осіб жіночої статі, однак там, де справді існувала така потреба номінації: *діловод* → *діловодка*, *кондуктор* → *кондукторка*, *лікар* → *лікарка*, *медик* → *медичка*, але *ліквідатор*, *лірник*, *меліоратор*, *механік*, бо, очевидно серед представників цих професій жінок не було, за поодинокими винятками.

Системні вимоги узгодженості родових форм, з одного боку, й зміна гендерних орієнтацій сучасного українського суспільства, з іншого боку, впливають на посилення характерної для української мови тенденції до суфіксального творення співвідносних з іменниками чоловічого роду слів жіночого роду зі збереженням нейтральності: *автор* — *авторка*, *аспірант* — *аспірантка*, *викладач* — *викладачка*. Ці процеси можна спостерігати в динаміці, коли паралельно на позначення жінок використовують іменники як чоловічого, так і жіночого роду: *лідер* і *лідерка*, *єврокомісар* і *єврокомісарка* (про Беніто Ферраро-Вальднер), *прес-секретар* і *прес-секретарка*. Почасти творення таких назв у діловому, офіційному чи нейтральному стилі стримує накладання додаткових емоційно-експресивних конотацій зі зниженою семантикою, іронією.

Активізовано творення корелятивів доконаного виду від дієслів іншомовного походження з префіксом **з-**: *акумулювати* — *закумулювати*, *деградувати* — *здеградувати*, *дефініювати* — *здефініювати* і недоконаного виду з суфіксом **-ов-** у контексті розхитування категорії двовидових дієслів. Словники іншомовних слів та орфографічні радянського періоду, здебільшого, не подають префіксальних утворень від іншомовних дієслів, які б утворювали видові пари — тож чи можна вважати це явище новим?

В.М. Русанівський вважав, що „запозичені дієслова здатні утворювати форму доконаного виду за допомогою префікса” [25: 193–199]. К.Г. Городенська також вважає засобом перфективації префікси, а категорію виду пропонує кваліфікувати як дієслівну морфологічну категорію мішаного, словозмінно-словотвірного типу [33: 225]. Зіставлення словникового матеріалу 1920–30-х, 1980-х та 2000-х років виявило,

що термінологічні словники української мови, над якими активно працювали науковці Української академії наук, практикували у перекладних термінологічних словниках подавати видову дієслівну пару, цю практику зберігали й при подаванні дієслів іншомовного походження, які в російській мові розрізняють лише контекстуально. Порівняймо: *аннулировать* — *анулювати, занулювати*; *демобилизировать* — *демобілізувати, здемобілізувати*; *дифференцировать* — *диференціювати, здиференціювати* (СДМ). Припинення такої практики є прикладом динаміки словотвірної норми внаслідок політики русифікації 1933–34 рр., що призвело до максимального їх витіснення зі словників радянського періоду. Натомість префіксальні відповідники доконаного виду відновлюють у науковій практиці: *засорбувати, закумулювати; замортизувати; здиференціювати; зметалувати; змодулювати; споляризувати* та ін. (РУС НТМ). Сучасні орфографічні та тлумачні словники подають нові приклади активізації дієслівної словозмінно-словотвірної перфективізації за допомогою префіксів, які доводять динаміку внормування таких видових пар у сучасній українській мові: *здетонувати, зратифікувати* (ВЗОС СУЛ); *змінізувати, зрежисувати* (ВТС СУМ). У КФІ серед префіксальних дієслівних новотворів доконаного виду є й ті, які функціонують у ЗМІ, але не кодифіковані словниками: *згармоніювати, здемонізувати, здефініювати, здизайнерувати, здискримінувати, зміксувати, зрадикалізувати, зсинтетичнити, зфедералізувати*. Тобто, модель утворення префіксальних дієслів: „питомий префікс **з-** + запозичене безпрефіксне дієслово” в сучасній українській мові виявляє продуктивність. Можна констатувати нейтралізацію префікса **з-** як словотворчого афікса і перетворення його на видовий префікс — показник доконаного виду дієслів.

Ідея В.О. Виноградова щодо диференціації норм як а) епінорм (власне норм кодифікованої літературної мови); б) квазіном (елементів ідіолектів); в) топонорм (норм властивих локальним варіантам літературної мови); г) стратонорм (норм соціолектів чи мов для спеціальних цілей, які містять підмови наукові, технічні, економічні, суспільно-політичні) [2: 262–263] частково пояснює диференціацію вживання активних дієприкметників.

У системі граматичних категорій української мови дієприкметник пов'язаний і з прикметником, і з дієсловом. Тому дієприкметник кваліфікують то як неособове дієслівне утворення [25: 408], то як віддієслівний прикметник [18: 20], то як мішану гібридну, але самостійну міжчастиномовну категорію з ознаками дієслова і прикметника [4: 216–218]. Останнім часом обґрунтовано його функціональну різноманітність, на підставі чого дієприкметники розділено на дієслівні й прикметникові утворення [3: 128] і запропоновано розмежувати ці два різновиди дієприкметників термінологічно: позначити перші дієприкметниками або віддієслівними прикметниками, а другі — аналітичними дієсловами, точніше аналітичними пасивними дієсловами [33: 150]. У функції віддієслівного прикметника дієприкметник можна замінити прикметником,

субстантивованим прикметником, конструкцією з віддієслівним іменником у непрямому відмінку тощо; у функції ж аналітичного пасивного дієслова (найчастіше трапляється в термінологічних текстах) дієприкметник можна замінити лише предикативною конструкцією „що (який) + дієслово”. Активні дієприкметники варто розглядати також у контексті освоєння запозичень системою української мови як проникнення словотвірної типу чи словотвірної моделі, оскільки це давні книжні запозичення з церковнослов'янської, пізніше — з російської мов, підтримувані впливом сучасної англійської наукової мови, надто в термінології й перекладній літературі.

Сучасна словотвірна норма витісняє активні дієприкметники зі словників, літературної мови. Відсутні вони в конфесійному стилі. Якщо порівняти сучасні зразки перекладу Євангелія російською й українською мовами, побачимо, що український переклад подає дієслова на місці активних дієприкметників у російському перекладі: *...и встретится вам человек, **несущий** кувшин воды... / ...і стріне вас чоловік, **що нестиме** в глекові воду...* (Євангеліє від Марка, XIV: 13); або: *Через три дня нашли Его в храме, **сидящего** посреди учителей, **слушающего** их и **спрашивающего** их... / І сталося, що третього дня відшукали у храмі Його, як **сидів** серед учителів, і **вислухував** їх і **запитував** їх.* (Євангеліє від Луки, II: 46).

При перекладі активних дієприкметників М.Т. Рильський, Б.Д. Антоненко-Давидович, С. Караванський пропонували десятки варіантів їхньої заміни. Вартою уваги є пропозиція пошуку висловлювати поняття засобами рідної мови замість зукраїнення російських активних дієприкметників. Укладачі академічного однотомного „Російсько-українського словника” за редакцією В.В. Жайворонка (К., 2003) пропонують замість „галопуюча інфляція” вживати „галопівна, невпинна, обвальна інфляція”, а на заміну падаючої валюти — сполуку *знецінена валюта*. Сучасні дослідники з неослабною увагою до цієї проблеми пропонують великий запас власне українських мовних засобів для відтворення конструкцій дієприкметникового типу, зауважуючи, що найскладніше їх „вилучити” з термінології [5: 63–71].

В узусі наявні протилежні тенденції: витіснення та існування активних дієприкметників. Витіснення відбувається на користь прикметників із суфіксами **-н-**, **-льн-** (*зомбуючий — зомбівний, зомбувальний, спонсоруєчий — спонсорувальний*), іменників-юкстапозитів (*спонсоруєча організація — організація-спонсор*), субстантивів віддієслівних (*зомбуєч*) та відприкметникових (*зомбівник*) [28: 201]. Найактивніше працюють на заміну віддієслівні іменники та прикметники: *мітингувальник* і *мітингар*, *накопичувальний* і *накопичувач*, *підкувальний* і *підкувальник*, *уловлювальний* і *уловлювальник*, *уловлюєч*. Функцію заміників виконують і прикметники — лексичні синоніми (на зразок *чинний* замість *діючий*, *наявний* замість *існуючий*, *навколишній* чи *довколишній* замість *оточуючий*) [32: 32]. Процеси заміни підтримувані системно-структурними чинниками: *виступаєчий — доповідач, виступовець, виступальник, виступник*

(останній приклад із [15: 128]), оскільки словотвірна модель утворення віддієслівних назв осіб із суфіксом **-ник (-льник)** є дуже продуктивною серед новотворів: *блокувальник, паркувальник, подорожувальник, продукувальник, протестувальник*. Частина цих новотворів постала саме внаслідок динаміки словотвірної норми і блокування субстантивованих активних дієприкметників. Наприклад, відіменниковий дериват *пікетник* як „особа, що входить у склад пікету” зафіксовано у словниках радянського періоду [СУМ VI: 32], а віддієслівний новотвір *пікетувальник* функціонує у значенні „учасник пікетування” [НУЛ: 90]. Його зв'язок із дієсловом вказує на мотивацію появи такого іменника на заміну субстантивованого активного дієприкметника *пікетуючий*.

У термінології загальнолітературні норми часто порушують. У вимогах до терміна, за класифікацією Д.С. Лотте, за вагомністю спочатку визначено однозначність терміна, відсутність синонімії, полісемії, системності, стислості, і лише потім — лінгвістична правильність [36: 17–18]. Дослідники визначають загальну спрямованість розв'язання проблеми норми в термінології як „лібералізацію” й припустимість її специфічних форм та певної автономності [36: 15]. Ситуація в українській термінології ускладнена тим, що початки питомого термінотворення, закладені в 1920-х рр., були перервані, заборонені й фактично знищені, а мовою науки (окрім поодиноких праць у гуманітарній галузі) була російська. Для її гармонійного розвитку потрібне врахування міжнародного досвіду стандартизації терміносистем, поєднання фахових знань з лінгвістичними, зокрема й випрацювання можливостей передавати часові ознаки дії.

Витіснення активних дієприкметників зі словників і літературної мови впливає на ситуацію в термінології. У РУС НТМ запропоновано для перекладу активних дієприкметників, які передають: 1) активну здатність до дії — прикметники на **-льний, -івний, -учий** (*стискальний, плавучий*); 2) стан перебування в активній дії — дієслівні форми „який(що) + дієслово” (*що стискає, що плаває*); 3) назву активного учасника дії — іменники на **-ач, -ник, -ар, -ець** (*стискач, плавець*) [РУС НТМ: 10–12]. Водночас РУСНТ у трьох томах (1994–1998) подає активні дієприкметники серед низки синонімів: *возбуждающий* (тех., физ.) — *збудливий, збудний, збуджувальний, збуджуючий* [РУСНТ III]. У науковій та науково-популярній літературі вони теж трапляються, підтримувані, зокрема, мовами з розвиненою часовою системою, та за наявності складних синтаксичних конструкцій, переобтяжених зворотами: „*Це ускладнює спостереження гравітаційних ефектів, оскільки у вільно падаючій лабораторії, в першому наближенні, гравітаційне поле джерел, що перебувають зовні неї, не відчувається*” („Світогляд”, №5, 2011). Як бачимо, фахівцям для стислості й точності передавання ознаки об'єкта за виконуваною ним або над ним дії важко відмовитися від активних дієприкметників.

Факти розбіжності літературної норми і слововживання існують і в художніх творах, про що Д.М. Шмельов писав: „Усвідомлення неліте-

ратурності окремих мовних фактів у творах художньої літератури... не розхитує, а скоріше утворює ореол „загальної мовної норми”, оскільки дає відчуття її межі й можливості відходу від неї — в рамках безперечної „літературності” всієї мовної будови твору” [37: 30–31]. Українські дослідники вважають свободу індивідуальної мовотворчої практики письменників більшою, порівняно з літературною мовою [31: 51–52].

Майстер слова і точних, афористичних формулювань — Ліна Костенко свідомо не цурається активних дієприкметників там, де вони підкреслюють книжність вислову, передають звучання якогось терміна чи є засобами антитези, що увиразнює, посилює контраст. Наприклад: „*Їм утовкмачили і вони вірять, що **компенсуочі** потужності компенсують нестачу електроенергії, що без них нам ніяк не можна, бо інакше поринемо в темряву. Потім забудуть і сам цей термін — **компенсуочі** потужності...*”; „*І що воно таке? **Компенсуочі** потужності нічого не компенсують. **Гарантуочі** гаранті нічого не гарантують*” [ЗУС: 355, 356]. У філігранних поетичних творах активні дієприкметники теж не випадкові, вони творять ритм і музику вірша: „*Там цар морський Нептун живе у курені, / пасе морських корів **зникаючого** виду.*”; „*Свободи предтеча — / розхристана втеча / з мудрованих дум / у **мандруючий** дим*” [РГ: 182; 274].

В Оксани Забужко активні дієприкметники у тексті трапляються набагато частіше, і, очевидно, є або органічним компонентом авторського мислення або ж ілюстрацією сучасної мовної практики: „*Це **потрясаюче**, кажу вголос, хитаючи головою, але ти не розумієш...*”; „*...никну під їхніми важкими, і теж далеко **витікаючими** за межі тої відзнятої хвилини, поглядами...*”; „*гамлетівська нездатність до рішучих дій при виді **торжествуючого** зла*” [МПС: 15; 21; 36]. Вагому роль відіграють позамовні, суспільні чинники, культурно-ціннісна орієнтація, мовні смаки, певні когнітивні та комунікативні завдання авторки.

Письменницький ідіолект може слугувати поштовхом або стимулом до формування нової або активізування малопродуктивної словотвірної моделі, залишаючись вагомим чинником впливу на норму літературної мови. Наприклад, Л.В. Оліфіренко засвідчує малопродуктивну, навіть унікальну модель „все+іменник”, яка є авторським новотвором (СПМВС) — СУМ подає лише декілька таких складних іменників з першою основою **все-**: *везнання, всеозброєння, всевіт, всевладдя і все-силля*. Два останні мають подвійну мотивацію: *все-владдя* ← *вся* (повна, абсолютна) *влада* і *все-владний* (-а, -і) [8: 235]. У поезіях В. Стуса зафіксовано ще 28 іменників такої будови, що доводить нові можливості цієї словотвірної моделі: *всебезодня, всебезрух, всевікна, вседобро, всемежа, всенезустріч, всенищівність, всеочі, всепереляк, всерозхрестя, всепривога, всецарствіє, всечекання* та ін. (СПМВС). Цю модель активно використовують інші письменники: *всебутність* (О. Підсуха), *всевіда* (Яр Славутич), *всепроникнення* (І. Царинний), *всечасність* (М. Вінграновський) (ТССО). Зростає її активність за рахунок термінів та професіоналізмів: *всеедність, всесушарка* (ВЗОС СУЛ), *всепробивність* (ЛСІ), *Всемережжя, всеосаяжність* (КФІ).

Нові словотвірні моделі, не засвідчені до 1991 р. у словниках чи граматиках, формуються значно рідше. Серед таких можна назвати словотвірну модель утворення композитів — субстантивованих прикметників із основами: **-залежний** (*наркозалежний, алкозалежний, інтернетзалежний, політзалежний*), прикметників з **біля-** на позначення як несправжності (*білявладний, білянауковий, білялітературний*) так і термінів на позначення положення поблизу чогось (*білямеридіанний, біляпланетний, біляполярний*) [12: 100], та іншомовною основою **-гейт**, яку прирівнюють до суфіксоїда, на позначення „скандалу, здебільшого політичного, пов'язаного з особою, названою твірною основою” (*Монікагейт, Бакайгейт, Кучмагейт*) [22: 228–231].

Отже, у сучасній словотвірній нормі спостерігаємо різноспрямовану динаміку:

1) оновлення словотворчих ресурсів, словотвірних значень, моделей і типів, появу та співіснування словотвірних варіантів;

2) у межах тенденції націоналізації: активізацію питомих словотвірних моделей і варіантів та блокування узуальною нормою невластивих українській мові словотвірних моделей;

3) диференціацію норми: розмежування значень варіантів новостворів і функціонування їх у різних стилях як словотвірних синонімів.

Зміни в словотворенні призводять до структурних змін у системі на рівні граматики. Наприклад, активізація дієслівних префіксів **з-**, **за-** та інших, які зі словотворчих переходять у формотворчі, призводить до розхитування системи двовидових дієслів: *дефініювати* — *здефініювати*. Втрата словотворчих засобів розрізнення дії та наслідку призводить до звуження виражальних засобів системи (*малювання* (дія) і *мальовання* (наслідок) → *малювання* (дія і наслідок)). Активізація фемінітивів впливає на граматику й синтаксис, пор.: *викладач прийшла* і *викладачка прийшла*.

Запропоновані М.М. Пилинським системність, зразковість, поширеність як основні критерії норми зберігають свою важливість при внормуванні й кодифікації нової лексики. Невідповідність одиниці системним критеріям не дає можливості визнати її нормативною, в такому разі це одиниця неuzuальна, okazіональна. Відповідність лише системним критеріям породжує явище варіантності й вимагає застосування додаткових критеріїв; така одиниця може бути нормативною для одного стилю і ненормативною для іншого. Критерій функціонально-стилістичної доцільності, врахування реальної мовної практики є особливо важливим для кодифікації нової лексики.

1. Бибик С.П. Стильова розмовна норма та розмовна лексика // *Культура слова*. Випуск 74. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 59-65.
2. Виноградов В.А. *Лингвистика и обучение языку*. — М., 2003. — 370 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. К.: Наук. думка, 1982. — 248 с.

5. *Голосовська Г.Г.* Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? // Українська мова, 2011. — № 4. — С. 63-71.
6. *Єрмоленко С.Я.* Норма мовна. Українська мова. Енциклопедія. К.: „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 438-440.
7. *Карпіловська Є.А.* Вступ до комп’ютерної лінгвістики. — Донецьк: Юго-Восток, 2003. — 184 с.
8. *Карпіловська Є.А.* Мовна категоризація світу і тенденції українського експресивно-оцінного словотворення // Граматика слова і граматики мови. Збірник на пошану І.Р. Вихованця, Донецьк: ДонНУ, 2005. — С. 229–254.
9. *Карпіловська Є.А.* Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова, 2007. — № 3–4. — С. 3–14.
10. *Карпіловська Є.А.* Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність // Культура слова. Випуск 74. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 43–51.
11. *Клименко Н.Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 186 с.
12. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
13. *Клименко Н.Ф.* Словотвірна категорія // Українська мова. Енциклопедія. К.: „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 571.
14. *Ковалик І.І.* „Словотвірний” чи „словотворчий”? // Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. / Упорядник та автор передмови В. Грещук. — Івано-Франківськ, Львів: Місто НВ, 2007. — 404 с.
15. *Коць Т.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. — К.: Видавництво „Логос”, 2010. — 303 с.
16. *Косериу Э.* Синхрония, диахрония и история (Проблема языкового изменения) / Э. Косериу; [пер. с исп. И.А. Мельчука]. — М.: УРСС, 2001. — 206 с.
17. *Кубрякова Е.С.* Что такое словообразование. — М.: Наука, 1965. — 78 с.
18. *Кучеренко І.К.* Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство, 1967. — №4. — С. 12-20.
19. *Лаптева О.А.* Живая русская речь с телеэкрана. Разговорный пласт телевизионной речи в нормативном языке. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 520 с.
20. *Матезиус В.* О необходимости стабильности литературного языка // Избранные труды по языкознанию. Пер. с чешского и английского. — М.: УРСС, 2003. — С. 194–209.
21. *Навальна М.І.* Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 328 с.
22. *Нелюба А.М.* Явища економії в словотвірній номінації української мови. — Харків, 2007. — 302 с.
23. *Пешковский А.М.* Объективная и нормативная точка зрения на язык. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. — 192 с.
24. *Пилинський М.М.* Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — 288 с.
25. *Русанівський В.М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 296-429.
26. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Харків — К., 1931. — 248 с.
27. *Словотвір сучасної української літературної мови.* — К.: „Наук. думка”, 1979. — 406 с.
28. *Стишов О.А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). 2-ге вид., переробл. — К.: „Пугач”, 2005. — 388 с.
29. *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. — Тернопіль: АСТОН, 2002. — 351 с.
30. *Струганець Л.* Диференційні ознаки норми літературної мови // Культура слова. Випуск 74. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 34– 43.
31. *Сюта Г.М.* Літературна норма vs норма поетична // Культура слова. Випуск 74. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 51-59.
32. *Таран А.* Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики / А. Таран. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2011 — 232 с.

33. Теоретична морфологія української мови: Академ. Граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К.: Унів. Вид-во „Пультсари”, 2004. — 400 с.
34. Українська мова. Серія NDJS. За ред. наук. С. Ермоленко. — Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej. — Opole, 1999. — 324 с.
35. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005. — 399 с.
36. Шелов С.Д., Лейчик В.М. Терминологическая норма в освещении российских лингвистов в период 90-80-х годов XX века // Термінологічний вісник. Збірник наукових праць Відп. ред. В.Л. Іващенко. — К.: ІУМ НАНУ, 2011. — Вип. 1. — С. 7–18.
37. Шмелёв Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. — М., 1977. — 168 с.
38. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. — К., 2000. — 288 с.
39. Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego. — Warszawa: PWN, 1973. — 480 с.
40. Słowotwórstwo / Nominacja. — Red. nauk. I. Ohnheiser. — Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. — 541 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ПСГ — *Голошкевич Г.* Правописний словник (за нормами українського правопису ВУАН, Харків, 1929 р.) Вид. 12, Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів: НТШ, 1994. — 461 с.
- СДМ — *Дорошенко М., Станишевський М., Страшкевич В.* Словник ділової мови. — К., 1930. — 314 с.
- РУС-32 — Російсько-український словник Української академії наук за редакцією академіків А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, Київ: Червоний шлях, 1924-1932, електронна версія К.: К.І.С., 2007. 3060 с.
- СЧС — Словник чужомовних слів. І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. За ред. О. Бадана-Яворенка. — К.-Харків: УРЕ, 1932. — 532 с.
- СУМ — Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- СІС-85 — Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. 2-е вид. — К.: УРЕ, 1985. — 966с.
- РУС-88 — Русско-украинский словарь, у 3 тт., К.: УРЕ, 1987–1988.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології: у 3 тт. — Т.1. — Суспільні науки — К.: Наук. думка, 1994; Т.2. — Біологія. Хімія. Медицина. — К.: Наук. думка, 1996; Т.3. — Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космо. — К.: Наук. думка, 1998.
- РУС НТМ — *Войналович О., Моргунюк В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови: Термінологія процесових понять. — К.: Вирій, 1997. — 256 с.
- НУЛ — *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці: Словник-довідник. — Львів: Світ, 2002. — 130 с.
- РУС-2003 — Російсько-український словник. За редакцією В.В. Жайворонка. — К., 2003. — 1424 с.
- ТССО — *Колоїз Ж.В.* Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів. — Кривий Ріг, 2003. — 166 с.
- СПМВС — Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори / Укл. Л.В.Оліфіренко. — К., 2003. — 88 с.
- ВЗОС СУЛ — Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. Гол. ред. В.Т. Бусел, К.-Ірпінь: Перун, 2004. — 896 с.
- ССІС — Сучасний словник іншомовних слів. Укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
- ВТС СУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад і гол. ред. В.Т. Бусел, 3-е вид. — К.-Ірпінь: Перун, 2007. — 1140 с.

- ЛСІ — Лексико-словотвірні інновації (2007), за ред. А. Нелюби, Харків: ХІФТ, 2009. — 172 с.
ЖС — Журнал „Світогляд”
ЗУС — *Ліна Костенко* „Записки українського самашедшого”. Вид. третє.— К.: „Видавництво Івана Малковича „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА”, 2011, — 416 с.
РГ — *Ліна Костенко* Річка Геракліта / Упоряд. та передм. О. Пахльовської; післямова Д. Дроздовського; худож. С. Якутович. — К.: Либідь, 2011. — 336 с.
МПС — *Оксана Забужко* Музей покинутих секретів: Роман. Вид. 2-е, доп. — К.: Факт, 2010. — 832 с.

Larysa Kysliuk (Kyiv)

THE MODERN UKRAINIAN WORD FORMATION RULE:
UZUS AND CODIFICATION

The article analyzes the tendency of changes in word formation rule of Modern Ukrainian as result of interaction *uzus* and system. The different-direction processes in modern word formation rule are discoveries, they lead to structures changes in languages system. The criterions of rules for codification of new words are proposed.

Key words: tendency, system, *uzus*, idiolect, word formation rule, word formation model.

Мовна мозаїка

ПОЗБУТИСЯ ЧОГО ЧИ ВІД ЧОГО?

Останнім часом у щоденному мовленні та в засобах масової інформації дієслова **позбутися (позбуватися), позбавитися (позбавлятися)** вживають із прийменником **від**. Напр.: *Як позбутися від гризунів?* (Новини Закарпаття); *Як за тиждень назавжди позбутися від депресії?* (Психологія); *...окремі українські громадяни вже почали позбуватися від красивих папірців, де написано це страшне слово *euigo* (Українська правда); Як позбавитися від “зайвих” прибудинкових послуг* (Правознавство); *Риба допомагає позбавитися від “розумової” втоми* (Українформ); *Позбавлятися від бідності потрібно в невеличких містах* (Gazeta.ua) тощо. Такі конструкції поширилися в українському вжитку під впливом російської мови, у якій дієслово *избавиться (избавляются)* вживається тільки з прийменником *от (кого-, чого-либо)* (Словарь русского языка: В 4-х тт. / Под ред. А.П. Евгеньевой. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1981. — Т. 1. А-Й. — 1981. — С. 635).

Запам'ятаймо, що в українській мові, на відміну від російської, дієслова **позбутися (позбуватися), позбавитися (позбавлятися)** уживають без прийменника (Словник української мови. — К., 1975. — Т. VI. — С. 803, 805; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. — К.; Ірпінь, 2007. — С. 1019). Пор: *Коли хоч приятеля позбутися, то позич йому грошей* (Укр. нар. прислів'я); *...І я позбувся мужності і сили — Стою хлопчиськом в мареві яснім* (М. Вінграновський); *Найстрашніше — позбутися своєї історії, культури і літератури* (День); *Собаки закладались — та хвостів позбувались* (Укр. нар. прислів'я); *Психологи стверджують: якщо людина перед сном дивиться на зірки, вона позбувається частини негативних емоцій* (Людина і світ); *Треба одного: Мірошниченка позбавитись* (М. Стельмах); *..слід позбавитися ілюзій щодо швидкого виходу на європейський економічний простір* (Віче); *Позбавлятися минулого завжди важко* (День) та ін.

Отже, уникаймо неправильних дієслівних словосполучень *позбутися (позбуватися) від кого-, чого-небудь; позбавитися (позбавлятися) від кого-, чого-небудь* і вживаймо замість них нормативні безприйменникові **позбутися (позбуватися) кого-, чого-небудь; позбавитися (позбавлятися) кого-, чого-небудь**.

Лариса Колібаба